

**ВИБОРЧІ ПРАВА
ГРОМАДЯН ВРАЗЛИВИХ КАТЕГОРІЙ:
ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ**

Аналітичні матеріали

КИЇВ 2006

ББК 67.9 (4УКР)

В12

Виборчі права громадян вразливих категорій: проблеми правового регулювання: Аналітичні матеріали/ Упорядники: А. Дуда, В. Купрій. - Київ: Макрос, 2006. - 45 с.

ISBN-966-96696-1-8

Видання присвячене проблемі правового регулювання реалізації прав виборців з обмеженими фізичними можливостями. Пропонуються також рекомендації щодо змін у чинному виборчому законодавстві. Видання стане у нагоді правникам, політологам, активістам громадських організацій та політичних партій, всім, хто цікавиться особливостями організації виборчих процесів в Україні.



Видання опубліковано в межах проекту «Покращення виборчого законодавства в частині забезпечення прав виборців з обмеженими можливостями», що впроваджується Творчим центром Каунтерпарт

© Творчий центр Каунтерпарт

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. Реалізація виборчого права вразливими групами виборців: правовий аспект.....	6
РОЗДІЛ 2. Проблемні питання при реалізації виборчого права вразливими групами виборців за результатами парламентських та місцевих виборів 2006 року.....	11
ВИСНОВКИ.....	18
ДОДАТКИ.....	20
Основні статистичні відомості виборчого процесу 2006 року.....	20
Кількість засуджених осіб за злочини, пов'язані з порушенням виборчих прав громадян, за вироками, що набрали законної сили в 2001-2005 роках.....	21
Забезпечення прав людей з інвалідністю на рівну участь у виборах: методичні рекомендації для членів виборчих комісій.....	22

ВСТУП

За даними Фонду соціального захисту інвалідів України загальна кількість інвалідів на 2005 рік складала 2462244 осіб, з них тих, що працюють — 345161. Тобто, осіб з виразними обмеженнями в життєдіяльності більше 2 мільйонів. Це армія людей, яким суспільство за визначенням зобов'язане надати всебічне сприяння і допомогу почувати себе повноцінними українськими громадянами. У це поняття ми вкладаємо також забезпечення всіх громадянських прав.

Міжнародний стандарт гарантій прав громадян на участь в управлінні державними справами, у тому числі через виборчі процедури означає не лише усунути будь-які форми дискримінації виборця, а й надати максимальне сприяння для реалізації волевиявлення. Очевидно, що ця теза насамперед стосується людей, які волею долі виявились в нерівних умовах з іншими громадянами.

Аварії, катастрофи, хвороби, старість - це ті фактори, від яких не застрахований ніхто, і які об'єктивно перешкоджають активному суспільному життю громадян. Але це також громадяни. І як громадяни також мають право на вільний вибір, також мають право заявити свою позицію про політичні симпатії та антипатії на виборах чи референдумі. Суспільство, де панує закон, має своїм обов'язком створити рівні умови для участі у виборах як одній з найсправедливіших форм безпосереднього волевиявлення кожного громадянина. Незалежно від того, чи цей громадянин може самостійно прийти на виборчу дільницю, чи ні. Незалежно від того, чи він здатний самостійно отримати виборчий бюлетень і кинути у виборчу скриньку, чи ні.

Досвід виборів 2004 року показав, що у суспільстві можуть виявитися негідники, які готові спекулювати на темі виборців з обмеженими фізичними можливостями, виписувати технологічні ходи, враховуючи дану армію виборців. Це також

завдання суспільства — забезпечити виборців від впливу подібних технологій.

Питання осіб з обмеженими можливостями є в полі зору організацій неурядового сектору. Існує чимало успішних проектів українських НУО, які спрямовані на допомогу зазначеним категоріям громадян у реалізації їх виборчого права. У тому числі громадські організації ведуть активну роботу з допомоги громадянам, які мають обмежені можливості з реалізації виборчих прав. Проте, системна допомога виборцям з обмеженими можливостями в реалізації їх виборчих прав може бути лише тоді, коли законодавство України детально пропише статус даних електоральних категорій, коли питання забезпечення виборчих прав осіб з особливими потребами стане обов'язком, а не доброю волею органів влади і посадових осіб.

Даний аналітичний матеріал має на меті проаналізувати на основі досвіду, набутого недержавними організаціями, зокрема Творчим центром «Каунтерпарт» під час реалізації проекту «Мобільна допомога вразливим групам виборців», в забезпеченні виборчих прав громадян з особливими потребами у ході виборчого процесу 2006 року, основні проблеми правового регулювання та реального забезпечення прав виборців.

Також до матеріалу включено пропозиції щодо змін у виборчому законодавстві та у законопроектах щодо регулювання виборчого процесу.

РОЗДІЛ 1 РЕАЛІЗАЦІЯ ВИБОРЧОГО ПРАВА ВРАЗЛИВИМИ ГРУПАМИ ВИБОРЦІВ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

На сьогодні в Україні виборче законодавство виділяє дві основні категорії осіб з обмеженими можливостями, для яких встановлюється спеціальний режим реалізації виборчого права:

а) особи, які не здатні самостійно пересуватися (у свою чергу ми їх будемо поділяти на тих, що постійно не можуть самостійно пересуватися, і тих, хто тимчасово не може самостійно пересуватися;

б) особи з вадами зору.

Перша категорія виборців може проголосувати за місцем проживання; виборці з вадами зору можуть проголосувати як на виборчій дільниці, так і за місцем перебування з допомогою інших осіб.

Голосування за місцем перебування. Голосування за місцем проживання здійснюється відповідно до чинного Закону України "Про вибори народних депутатів України"; суть даної процедури полягає в тому, що до місця проживання виборця, який не здатний сам прийти на виборчу дільницю, мають прийти члени дільничної виборчої комісії з переносною виборчою скринькою і дати можливість проголосувати.

Закон виписує цей механізм голосування таким чином:

- при складанні списку виборців напроти осіб, які не здатні самостійно пересуватися за віком чи інвалідністю у графі "Примітки" проставляється відповідна відмітка;

- на виборчій дільниці напередодні дня голосування дільнична виборча комісія на основі переліку осіб, напроти яких у списку виборців проставлена відмітка, складає витяг зі списку виборців. Включення цих осіб до витягу зі списку виборців комісією не ставиться на голосування членів ДВК. Виборець може відмовитись від голосування "на дому", якщо повідомить до 12 години останньої суботи перед днем виборів

письмово або особисто відповідну дільничну виборчу комісію про бажання проголосувати у приміщенні для голосування. Наразі Закон не деталізував цієї норми, і є не зовсім зрозумілим, що мав на увазі законодавець — до прикладу, чи може виборець телефоном повідомити ДВК про свою відмову щодо голосування за місцем проживання.

Крім того, до витягу зі списку виборців за рішенням дільничної виборчої комісії можуть бути включені **виборці, які тимчасово не здатні самотійно пересуватися**. До прикладу, особа, що перенесла операцію, переламала ногу тощо, і на час виборів знаходиться на лікарняному бюлетені вдома. Відповідно до ч.5 ст.84, такий виборець повинен надіслати поштою або передати через інших осіб власноручно написану заяву з проханням забезпечити йому голосування за місцем його перебування із зазначенням місця перебування виборця разом з доданим до неї документом, який засвідчує факт нездатності виборця пересуватися самотійно. Така заява повинна бути подана до дільничної виборчої комісії не пізніше 20 години останньої п'ятниці перед днем виборів.

Таким чином, внесення до витягу зі списку виборців здійснюється на підставі заяви виборця та відповідного документа, що засвідчує його фізичний стан. Заява пишеться у довільній формі, а от перелік підтверджуючих документів, що додається до заяви є чітко визначений:

- 1) довідка медико-соціальної експертної комісії;
- 2) довідка лікувального закладу;
- 3) довідка органу (установи) соціального захисту населення.

У разі необхідності копія документа, який засвідчує факт нездатності виборця пересуватися самотійно, засвідчується в установленому законом порядку (тобто, нотаріально). Також виборець (чи інша особа за його дорученням) може завірити копію довідки на виборчій дільниці — це може бути здійснено головою, заступником голови чи секретарем дільничної виборчої комісії та скріплено печаткою дільничної виборчої комісії.

Відповідно, до ч.9 ст.84, заява виборця про бажання голосувати за місцем його перебування з доданим до неї документом (або його копією) реєструється дільничною виборчою комісією в окремому журналі, де зазначаються день і час її надходження, прізвище, ім'я, по батькові та адреса місця проживання (місця перебування) виборця.

Організація голосування за місцем перебування виборця здійснюється таким чином: у передостанній день перед голосуванням виборча комісія визначає зі свого числа осіб, що будуть проводити голосування за місцем перебування виборця (у контексті загального розподілу повноважень). Голосування виборців за місцем їх перебування організовують не менш як три члени дільничної виборчої комісії. Закон не встановлює точний час виходу на голосування з переносною скринькою, але вказує, що час має бути вибраний таким чином, щоб ці три члени комісії повернулись на дільницю приблизно за годину до закінчення голосування.

Голосування за місцем перебування здійснюється шляхом вкидання бюлетенів у переносну скриньку. Відповідно до Закону, кожна виборча дільниця повинна мати не менше двох переносних виборчих скриньок.

Процес голосування (у тому числі, видача бюлетеня) особливо не відрізняється від голосування на дільниці. Після проведення голосування за місцем перебування член дільничної виборчої комісії, який видав виборцю виборчий бюлетень, у списку виборців напроти прізвища виборця робить позначку "голосував за місцем перебування", зазначає своє прізвище і розписується.

Відповідно до ч.16 с.84, у разі, якщо виборець, включений до витягу із списку виборців для голосування за місцем перебування, прибув у приміщення для голосування після того, як члени дільничної виборчої комісії вийшли для організації голосування за місцем перебування, такому виборцю не може бути виданий бюлетень для голосування до повернення членів комісії, які організовують голосування за місцем перебування, та з'ясування питання, чи не проголосував цей виборець за місцем перебування.

Голосування виборців вразливих груп на звичайній виборчій дільниці. Голосування проводиться в день виборів у визначений Законом час (на виборах 2006 року цей час тривав з сьомої до двадцять другої години) без перерви.

Відповідно до ч.5 ст.83, виборчі бюлетені заповнюються виборцем особисто в кабіні для таємного голосування. Під час заповнення виборчих бюлетенів забороняється присутність у кабіні для таємного голосування інших осіб. Варто звернути увагу на те, що таємниця голосування захищається не лише Законом України "Про вибори народних депутатів України", а й Кримінальним кодексом України. Умисне порушення таємниці голосування членом виборчої комісії або іншою службовою особою з використанням влади чи службового становища тягне за собою штраф від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від одного до трьох років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Виборець, який внаслідок фізичних вад не може самостійно заповнити виборчий бюлетень, має право з відома голови або іншого члена дільничної виборчої комісії скористатися допомогою іншого виборця, крім члена виборчої комісії, кандидата у депутати, уповноваженої особи партії (блоку), офіційного спостерігача.

Відповідно до ч.6 ст.83, для забезпечення голосування виборців з вадами зору Центральна виборча комісія виготовляє трафарети для бюлетенів рельєфно-крапковим шрифтом (за методом Брайля) з розрахунку по два трафарети на звичайну виборчу дільницю.

Відповідно до ч.9 ст.83, виборець особисто опускає заповнений виборчий бюлетень до виборчої скриньки. Виборець, який через фізичні вади не може самостійно опустити виборчий бюлетень до виборчої скриньки, має право з відома голови або іншого члена дільничної виборчої комісії доручити зробити це у своїй присутності іншій особі, крім

члена виборчої комісії, кандидата у депутати, уповноваженої особи партії (блоку), офіційного спостерігача.

Голосування на спеціальних виборчих дільницях (у лікувальних закладах). Відповідно до ч.2 ст.46, на спеціальних виборчих дільницях, утворених у стаціонарних лікувальних закладах, списки виборців складаються не пізніше як за десять днів до дня виборів відповідними дільничними виборчими комісіями за встановленою формою на підставі відомостей, поданих керівниками відповідних закладів. Виборці, які повинні покинути лікувальний заклад до дня виборів, до подання та до списку виборців на такій дільниці не включаються.

У разі, якщо виборець поступив до стаціонарного лікувального закладу пізніше як за десять днів до дня виборів, однак раніше ніж за два дні до дня виборів, відповідна дільнична виборча комісія уточнює список виборців, включаючи виборця до списку виборців на підставі відомостей, поданих невідкладно керівником відповідного закладу, підпис якого засвідчується печаткою відповідного закладу. Про включення виборця до списку виборців невідкладно повідомляється окружна виборча комісія.

Виборець, який поступив до лікувального закладу в тому ж населеному пункті, де він проживає, може звернутися до виборчої комісії звичайної виборчої дільниці, де він включений до списку виборців, щодо можливості проголосувати за місцем свого перебування в порядку та у строки передбачені законом. У цьому разі до списку виборців на спеціальній виборчій дільниці він не включається.

Усі решта виборчі процедури, що реалізуються на спеціальних дільницях у лікувальних закладах є типовими і суттєво не відрізняються від голосування на звичайній виборчій дільниці.

РОЗДІЛ 2
ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ВИБОРЧОГО
ПРАВА ВРАЗЛИВИМИ ГРУПАМИ ВИБОРЦІВ
ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ
ТА МІСЦЕВИХ ВИБОРІВ 2006 РОКУ

1. Нечіткість критеріїв в ідентифікації виборців з обмеженими можливостями. Як ми вже зазначили, за законодавством України, виділяються особливі режими голосування для двох основних категорій осіб з обмеженими можливостями - осіб, які не здатні самотійно пересуватися, та осіб з вадами зору. Для інших категорій осіб з обмеженими можливостями - до прикладу, інвалідів з церебральним паралічем - такий режим не передбачений. На виборах 2006 року було зафіксовано низку випадків, коли такі виборці не змогли реалізувати своє виборче право або реалізовували його з порушенням законодавства (з допомогою сторонніх осіб). Досвід спостереження на виборчих дільницях, діяльності мобільних груп виборців виявив неврегульованість низки питань з реалізацією виборчого права особами з порушеною координацією рухів (які не могли розписатися у списку виборців, кинути виборчий бюлетень у виборчу скриньку), людьми, які в силу хвороби не могли самі зорієнтуватись у виборчих кабінках тощо. Зокрема, нам відомі подібні випадки у Дніпропетровську, Печерському районі Києва.

Відповідно до ст.84 Закону України "Про вибори народних депутатів України" встановлюються такі критерії визначення осіб, не здатних пересуватися самотійно:

- 1) вік;
- 2) інвалідність;
- 3) стан здоров'я.

На нашу думку, законодавство України дуже нечітко випишує самі ідентифікаційні ознаки даних категорій виборців, так як і умови реалізації виборчого права для осіб, що визнаються інвалідами. Фактично, відповідно до Закону України "Про вибори народних депутатів України",

особливий режим голосування передбачений виключно для інвалідів, що не можуть самостійно пересуватися. Але поняття "нездатність самостійно пересуватися" в Україні є чітко формалізованим, що встановлює значні ускладнення до реалізації виборчого права іншими категоріями інвалідів.

Відповідно до ст.2 Закону України "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні", "інвалідом є особа зі стійким розладом функцій організму, зумовленим захворюванням, наслідком травм або з уродженими дефектами, що призводить до обмеження життєдіяльності, до необхідності в соціальній допомозі і захисті". Відповідно до Інструкції про встановлення груп інвалідності, затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я від 7 квітня 2004 року, "нездатність самостійно пересуватися та повна залежність від сторонніх осіб" - це вища форма обмеження здатності пересування. Проте, відповідно до тієї ж Інструкції є більш "м'якші" форми "обмеження здатності пересуватися". Скажімо, II-й ступінь обмеження здатності пересування передбачає "здатність самостійно пересуватися з використанням допоміжних засобів та за допомогою інших осіб, I-й ступінь — означає "здатність самостійно пересуватися з тривалішою витратою часу, пересуватися з зупинками і скорочення відстані". Очевидно, дві останні категорії формально є характеристиками осіб, які здатні "самостійно пересуватися" і формально не підпадають під законодавчу норму щодо "осіб, не здатних пересуватися самостійно". Крім того, Закон не встановлює підстави для ідентифікації осіб, які у зв'язку з інвалідністю не можуть самостійно пересуватися. Це може бути посвідчення інвалідності чи довідка лікувальної установи, наразі законодавство на це відповіді не дає.

Очевидно, що у чинному Законі України "Про вибори народних депутатів України" необхідно суттєво вдосконалити норми щодо переліку категорій осіб з обмеженими можливостями, які мають особливий режим голосування на виборах. Для прикладу, до таких категорій треба віднести інвалідів I і II групи інвалідності, встановлених у визначеному законодавством України порядку, та інших осіб, які мають обмеження самостійно пересуватися.

Щодо віку, наразі чинне законодавство не встановлює ні вікової межі, за якою особу можна віднести до виборців, напроти яких у списку виборців у графі "відмітка" має бути проставлено "голосує за місцем перебування", ні порядку ідентифікації осіб, які за віком не можуть прийти на виборчу дільницю.

У першому випадку закон міг би чітко встановити вік 70-75 років, досягнення якого на момент дня голосування, є підставою для відповідної відмітки у списку виборців; у іншому випадку було б логічно, якщо б закон прописував процедуру.

Механізм внесення відповідних позначок у списки виборців мав би бути максимально спрощений: для інвалідів I, II групи інвалідності — посвідчення, для інших осіб з обмеженими можливостями пересування - довідка лікувального закладу, для осіб, віднесених до даної категорії за віком, - паспорт або пенсійне посвідчення.

На нашу думку, виборче законодавство має ввести дефініцію **"виборців з обмеженими виборчими можливостями"** для позначення тієї категорії виборців, які потребують сприяння при реалізації виборчих прав.

При розробці законопропозицій щодо поліпшення якості списків виборців варто пам'ятати, що на сьогодні у Верховній Раді України розробляється (і вже прийнятий у I читанні проект Закону України "Про Державний реєстр виборців"). Потребують детального опрацювання норми проекту щодо порядку реєстрації виборців з особливими потребами, оновлення даних про виборців з особливими потребами тощо.

2. Відсутність законодавчо закріплених положень щодо отримання агітаційних матеріалів виборцями з особливими потребами. Говорячи про реалізацію виборчого права виборцями з особливими потребами на виборчій дільниці чи за місцем перебування, законодавець абсолютно не врахував той факт, що волевиявлення не лише здійснюється, а й формується. Відповідно, для того, щоб вибір виборця з особливими потребами був свідомим, він має отримати максимум інформації про кандидата чи партію (блок).

Тим не менше законодавство України абсолютно обминає питання про порядок отримання виборцями з особливими потребами агітаційних та просвітницьких матеріалів, які стосуються виборчої кампанії.

3. Відсутність відповідних технічних умов до реалізації виборцями з особливими потребами виборчого права. На виборах 2006 року ч.3 ст.81 Закону "Про вибори народних депутатів України" було встановлено дуже жорсткі вимоги до квадратури приміщень: приміщення для голосування для малої виборчої дільниці (з кількістю виборців до 500 осіб) повинно мати площу не менше 50 квадратних метрів, середньої (від 500 до 1500 виборців) - не менше 75 квадратних метрів, великої (понад 1500 виборців) - не менше 90 квадратних метрів. Розмір приміщення мав бути, відповідно до Закону, до 50% меншим, але на це вже треба було рішення окружної виборчої комісії). Оскільки таких великих приміщень у населених пунктах обмаль, то це призвело до того, що для розміщення виборчих дільниць максимально використовували кількоповерхові будинки (школи, адміністративні споруди, ін.). До речі, така ситуація була характерною не лише для дільниць у малих населених пунктах, а й у місті Києві, де в одній споруді розміщувалось 2-3 виборчі дільниці. Очевидно, що це означало, фактично, неможливість для осіб з обмеженими можливостями потрапити на виборчу дільницю.

Інша технічна проблема — забезпечення відповідних умов для голосування осіб з особливими потребами у кабінках для голосування. Чинне законодавство України передбачає встановлення відповідних пристосувань, проте лише у дуже малій кількості кабінок вони були наявні.

Більшість виборчих дільниць не були обладнані пандусами. Не дивлячись на неодноразові звернення Президента України до голів місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування у короткі терміни обладнати виборчі дільниці пандусами, це мало дуже обмежений ефект. І в цьому не варто вбачати виключно вину чи злий умисел членів виборчих комісій чи посадових осіб органів публічної влади. Проблема,

насамперед, в тому що на такий вид робіт не було закладено відповідного фінансування з Державного бюджету України.

4. Непристосованість самих приміщень для голосування осіб з особливими потребами. Дані вибори продемонстрували загальну для всіх категорій виборців проблему - слабка пропускна спроможність виборчих дільниць. Це стало причиною черг на виборчих дільницях. Як показали результати спостереження незалежних організацій, саме ця обставина була основною причиною слабкої електоральної активності осіб з особливими потребами. У даному випадку йдеться не стільки про хронічно хворих виборців, скільки про осіб похилого віку. Очевидно, що при організації виборчого процесу дану обставину варто врахувати; хоча б на рівні рекомендацій Центральної виборчої комісії доцільно передбачити необхідність позачергового голосування осіб з особливими потребами;

5. Зловживання виборчим правом осіб з обмеженими можливостями з боку певних політичних сил. Свобода вибору, очевидно, передбачає можливість як скористатися виборчим правом, так і не скористатися ним. На жаль, багато політичних сил часто нехтували цим загальнолюдським принципом. Скажімо, було зафіксовано низку випадків у Луганській області, коли голови квартальних комітетів фактично насильно організовували транспортування хворих людей на виборчі дільниці (у випадку, якщо останні не були включені до списків осіб, що голосують за місцем перебування). Очевидно, є певні складності у вписанні законодавчих механізмів запобігання таким ситуаціям. На нашу думку, такі порушення можна було б суттєво мінімізувати, запровадивши кримінальну відповідальність за вчинення подібних дій.

6. Нечіткість у визначенні суб'єктів видачі довідок про неможливість самостійного пересування виборця. На виборах 2006 року було встановлено неодноразові випадки, коли осіб, які постійно чи тимчасово не могли пересуватися, не вносили до витягу

зі списку виборців на тій лише основі, що виборчі комісії не визнавали довідки ФАПів (фельдшерсько-акушерських пунктів) як підтверджуючі документи хвороби. Мотивувалося це тим, що ФАПі не є лікувальними закладами. Такі випадки були масовими у сільській місцевості по всій Україні — лише на телефонну лінію Комітету виборців України поступили у цьому зв'язку повідомлення з Черкаської, Полтавської, Київської областей. Очевидно, що це ненормальна ситуація і треба визнати, таке буквальне трактування членами виборчих комісій статусу ФАПів мало під собою основу. На нашу думку, на майбутнє було б доцільно запровадити у виборче законодавство положення, відповідно до яких, Кабінет Міністрів України за поданням Міністерства охорони здоров'я України затверджує вичерпний перелік закладів, які є лікувальними і довідка яких є легітимною при реалізації даної процедури.

7. Невизначеність низки положень, які врегульовують перебування виборця з особливими потребами на виборчій дільниці. На сьогодні потребує удосконалення нормативна база самого процесу голосування подібної категорії виборців. Для прикладу, Закон не дав чіткого визначення, хто може підписатися за виборця з вадами зору у списку виборців при отриманні ним виборчого бюлетеня. Очевидно, було б логічно дані норми виписувати за аналогією з процедурою заповнення виборчого бюлетеня особами з вадами зору. Досвід діяльності служб "Мобільна допомога виборцям" (проект, що впроваджувався Творчим центром Каунтерпарт у 2006 році) актуалізує необхідність узгодження процедури таємного голосування та участі у такому голосуванні осіб з обмеженими фізичними можливостями. Зокрема, один виборець, який був дієздатним і мав право голосу, зрячий, за станом здоров'я мав складності з проставленням підпису у списку виборців. За Законом вирішити питання було неможливо, оскільки процедури проставлення підпису за іншу особу законодавство не прописує. Тому одному з секретарів дільничної виборчої комісії прийшлося йти, фактично, на порушення Закону, дозволивши матері підписатися і проголосувати за сина, який мав проблеми з

координацією рухів. Аналогічна ситуація була в одному з районів Києва, коли виборець в силу хвороби боявся заходити у виборчу кабінку сам; не могло бути мови й про те, щоб у кабінку з ним заходив хтось інший (за вказанням представника виборчої комісії), крім родича. Очевидно, було б доцільно віднести до компетенції голови, заступника, секретаря виборчої комісії на власний розгляд вирішувати питання про голосування на виборчій комісії (у визначених випадках) осіб, з обмеженими виборчими можливостями.

Похідною є проблема голосування виборця за місцем перебування. Закон загалом не виписав порядку голосування особи за місцем перебування що породжує закономірні питання: 1) як забезпечити таємницю голосування у квартирі, якщо члени виборчої комісії знаходяться в одній кімнаті з виборцем (заповнення бюлетеня, викидання бюлетеня в скриньку); 2) як діяти, якщо родичі хворого здійснюють вплив на волевиявлення виборця тощо. Очевидно, є необхідність визначити, як за безпечується таємниця голосування у такій ситуації.

8. Відсутність законодавчого регулювання відповідальності членів виборчих комісій, офіційних спостерігачів та інших осіб за ненадання умов для голосування особами з особливими потребами. На жаль, подібних прикладів, коли члени виборчих комісій халатно відносились до виконання своїх обов'язків, є дуже багато. Зокрема, в частині областей члени виборчих комісій не хотіли виїжджати на голосування за місцем перебування виборця, не реагували на телефонні повідомлення виборців, що не могли пересуватися (таке порушення "Мобільна допомога виборцям" неодноразово фіксувала на Одещині); трапляються випадки, коли офіційні спостерігачі, не знаючи чинного законодавства, перешкоджали створенню груп, які виїжджали на голосування з пересувною скринькою (такий випадок був зафіксований на виборах 2006 року на Черкащині). Очевидно, є необхідність більш жорсткого правового регламентування відповідальності в частині посилення кримінальної відповідальності, оскільки йдеться про порушення, вчинені стосовно немічних людей.

ВИСНОВКИ

За результатами розгляду стану та проблемних моментів в забезпеченні виборчих прав громадян з особливими проблемами автори вбачають вирішення даного питання як через внесення змін до чинного законодавства України, так і введення в практику діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування замовлень громадським та благодійним організаціям на розробку та впровадження окремих проектів, програм, заходів.

У частині правового регулювання, на нашу думку, доцільно внести такі системні зміни:

- запровадити в чинне законодавство України інститут "виборців з обмеженими виборчими можливостями", де чітко прописати критерії віднесення осіб до даної категорії;

- вдосконалити порядок видачі медичних довідок особам, що тимчасово втратили здатність пересуватися;

- вдосконалити норми щодо матеріально-технічного забезпечення виборчого процесу в частині забезпечення прав виборців визначеної нами категорії;

- посилення відповідальності суб'єктів виборчого процесу за перешкоджання реалізації прав осіб з обмеженими виборчими можливостями;

- запровадження новел щодо порядку ведення агітації серед згаданої нами категорії виборців тощо.

Як ми вже зазначили, вдосконалення нормативного регулювання також має межі своєї ефективності. Актуальним залишається питання впровадження дієвих механізмів допомоги виборцям у ході здійснення виборчих процедур. На нашу думку, таким дієвим механізмом є залучення на оплатній основі до виконання певних видів робіт організацій громадського сектора. Замовником на виконання таких робіт мали би стати органи публічної влади, до компетенції яких віднесені питання матеріально-технічного забезпечення виборів. Виконавцями могли б стати організації, які підпадають під дію Закону України "Про

об'єднання громадян" (за винятком партій) та Закону України "Про благодійництво та благодійні організації", відібрані за визначеними критеріями. Можемо запропонувати такий примірний перелік робіт, які могли б виконувати представники недержавного сектора при роботі з виборцями з обмеженими можливостями у ході виборчого процесу:

- ведення обліку виборців (на основі списків виборців, що надаються виборчою комісією), які, відповідно до законодавчо визначених критеріїв, - віку, хвороби, інвалідності тощо складають групу осіб з обмеженими виборчими можливостями, періодичне поновлення даного обліку;

- забезпечення виборців з обмеженими виборчими можливостями агітаційними та довідковими матеріалами у рівній пропорції, які надходять у виборчу комісію від суб'єктів виборчого процесу, а також просвітницькими матеріалами, які стосуються порядку реалізації виборчого права;

- виконання робіт за дорученням виборця щодо уточнення персональних даних виборця у списку виборців, а також сприяння щодо судового оскарження чи оскарження у виборчій комісії, пов'язаного з захистом виборчих прав виборців тощо.

ДОДАТКИ

Основні статистичні відомості виборчого процесу 2006 року¹

Загальна кількість виборців, внесених до списку виборців на виборчих дільницях	37528884
Загальна кількість виборців, внесених до списку виборців на виборчих дільницях у стаціонарних лікувальних закладах	164123
Загальна кількість спеціальних виборчих дільниць у стаціонарних лікувальних закладах	1242
Кількість виборців, внесених до витягу із списку виборців на виборчих дільницях	1182611
Кількість виборців, які отримали виборчі бюлетені за місцем перебування	992796
Загальна кількість виборців, які взяли участь у голосуванні:	25352380
<i>у тому числі:</i>	
Кількість виборців, які взяли участь у голосуванні за місцем перебування	986819
Кількість виборців, які взяли участь у голосуванні у приміщенні для голосування	24201558

¹ За офіційними даними ЦВК

Кількість засуджених осіб за злочини, пов'язані з порушенням виборчих прав громадян, за вироками, що набрали законної сили в 2001-2005роках²

№ п/п	Статті Кримінального кодексу України	2001	2002	2003	2004	2005
1	Стаття 157. Перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача	0	0	1	1	30
2	Стаття 158. Фальсифікація виборчих документів, документів референдуму чи фальсифікація підсумків голосування	0	17	2	0	619
3	Стаття 159. Порушення таємниці голосування	0	0	0	0	1

¹ За даними Державної судової адміністрації від 17.05.2006 року

*Микола Сварник,
кандидат біологічних наук,
доцент кафедри соціології і соціальної
роботи Національного університету
"Львівська політехніка",
голова ради Коаліції захисту прав інвалідів
та осіб з інтелектуальною недостатністю,
rehab lv@link.lviv.ua*

Забезпечення прав людей з інвалідністю на рівну участь у виборах

Методичні рекомендації для виборчих комісій

Вступ

Будь-які прямі або непрямі обмеження виборчих прав не допускаються, і держава має забезпечити громадянам можливість вільного волевиявлення. Стаття 4 Закону "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні" покладає на державні органи обов'язок створення правових, економічних, політичних, соціально-побутових і соціально-психологічних умов для задоволення потреб інвалідів, у тому числі й реалізації потреби політичного вибору. А Указ Президента № 900/2005 від 1 червня 2005 р. прямо зобов'язує місцеві держадміністрації "забезпечувати в установленому порядку разом з дільничними виборчими комісіями під час проведення виборів умови для реалізації особами з обмеженими фізичними можливостями конституційного виборчого права". Гаслом громадських організацій інвалідів є "Нічого для нас без нас!", тому участь у виборах для громадян з інвалідністю є далеко не другорядною.

Згідно з Конституцією та законодавством України громадяни з інвалідністю мають рівне з іншими людьми право на участь у виборах. Вибори здійснюються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Якщо хтось не зможе обирати чи бути обраним через свою інвалідність, це вже порушить загальність і рівність

виборів. А якщо людина з якимись фізичними чи чуттєвими обмеженнями не зможе зробити вибір особисто, це порушує принцип прямого вибору. На жаль, у нашому суспільстві все ще наявні системні порушення прав людей з особливими потребами, що не в останню чергу стосується й виборчого процесу. Знов же ж такі, якщо якась категорія людей не може контролювати здійснення свого вибору, порушується таємниця голосування, і таким чином виникає загроза тиску на виборців чи маніпуляції їх свідомістю, спекуляції від їхнього імені.

Кожен громадянин має право знати, за яку політичну силу чи особу він голосує, що обіцяє вона виборцям, а громадянам з інвалідністю особливо залежить на тому, які соціальні гарантії і яким чином збирається обстоювати той, хто претендує стати представником їхніх інтересів. Кожен голос має бути врахований по справедливості, і особливу вагу мають голоси тих людей, яким важче ніж іншим отримати повну і неспотворену передвиборчу агітацію, добратись до дільниці, розібрати інформацію, видрукувану на бюлетні, скористатись кабінкою та скринькою для голосування. Не завжди члени виборчих комісій чи інші виборці ставляться до хворих, немічних, старих людей з терпінням і толерантністю, які б допомогли їм відчувати себе в момент участі у виборах часточкою народу, носієм цінності, суверенітету і волі свідомої особистості.

Тому метою цих методичних вказівок є ознайомити членів виборчих комісій з особливими потребами громадян і їхніми можливими проявами в ході виборчого процесу та дати поради, як забезпечити повноправну участь громадян з інвалідністю у виборах.

Принципи і правила поведінки щодо виборців з інвалідністю

- ° Рівноправний доступ та рівне ставлення
- ° Поінформованість виборців
- ° Інформація для членів дільничних комісій
- ° Безпека і доступність середовища дільниці
- ° Особливі процедури та особливі умови голосування
- ° Спілкування, звертання і словник

Рівноправний доступ та рівне ставлення

Учасникам виборчого процесу, і в першу чергу членам виборчих комісій необхідно знати і дотримуватись принципів і правил поведінки, які б забезпечили рівність ставлення до виборців на дільниці, їхню рівноправність при обслуговуванні в процесі виборів та рівний доступ до інформації, середовища і обладнання дільниці та виборчих документів і процедур. Особа з різними особливими потребами — чи то руховими, зоровими, слуховими, інтелектуальними чи іншими функціональними порушеннями, які можуть заважати їй здійснити волевиявлення, має право отримати достатню допомогу в такий спосіб, який би враховував особливості дій і сприйняття особи, і в той же час поважав її гідність та не завдавав надмірних зусиль і дискримінації. Закон передбачає голосування виборців, нездатних до самостійно пересування, за місцем їх перебування, тобто вдома, в лікувальних установах, у санаторіях тощо, але й право проголосувати безпосередньо на дільниці. Члени комісій не повинні впливати на цей вибір, вмовляти чи відмовляти виборців голосувати вдома чи йти на дільницю з огляду на зручність. Їхня справа — забезпечити обидві можливості.

Рівний доступ залежить від фізичної доступності середовища, його безпеки, відповідного обладнання, відсутності бар'єрів і перешкод як фізичного плану, так і процедурного чи звичаєвого. Все приміщення дільниці має достатньо проглядатися, щоб членам комісії легко було зауважити осіб, які потребують асистування та допомоги. Це особливо актуально в час найбільшого напливу виборців, оскільки в напружених ситуаціях є більша ймовірність для людей з інвалідністю потрапити в дискриміноване становище порівняно з іншими особами.

Обов'язком працівника виборчої комісії є забезпечення рівноправної участі осіб з інвалідністю у виборчому процесі, тобто таких самих умов, як і всім виборцям, проте насправді, звичайно, слід створювати першочерговий доступ людям, яким важко вистояти в черзі та надавати відповідну допомогу тим, яким важко самостійно

виконати всю процедуру отримання бюлетня і голосування. Буква закону вимагає не так самостійного голосування, як самостійного вибору, який в особливих обставинах передбачає отримання необхідної допомоги. Це стосується незрячих виборців, нездатних самостійно скористуватись брайлівським трафаретом чи, наприклад, людей з особливо важкими руховими ураженнями, немічних. Іноді потрібно проявити дійсно велику толерантність, щоб право такої людини віддати свій голос на виборах могло справді реалізуватись.

Поінформованість виборців

Доступ до інформації має особливе значення для людей з вадами органів відчуттів — у першу чергу зору і слуху. Адже інформація про партії, їхні програми, діяльність і представників надходить до громадян через засоби масової інформації - друковану продукцію та телепередачі, рекламні ролики, дебати, сприйняття яких утруднене значною частиною виборців. Незрячі люди сприймають лише слухову інформацію, а нечуючі — лише друковану та візуальну. Для перших важливо, щоб агітаційна інформація подавалась голосом, а для других - щоб усі фрази супроводжувались сурдоперекладом і титрами. Партіям і блокам, а також особисто кандидатам слід звернути на ці особливості пильну увагу, адже близько десяти відсотків, а може й більше виборців мають ті чи інші функціональні обмеження. Відомо також, що з віком у людей можуть проявлятися усі ці особливості.

Інформація для членів дільничних комісій

Члени дільничних комісій мають бути обізнаними зі специфікою участі у виборах людей з особливими потребами, щоб правильно допомогти їм. Люди з особливими потребами вимагають уважного ставлення, терплячості, більше місця і часу для пересування, окремих пристосувань, як, наприклад, трафарет з позначеннями шрифтом Брайля, інколи більшого, ніж звичайно, часу на виконання виборчих процедур. Людина може видаватись оточуючим дивною, не зовсім адекватною, викликати різне ставлення, однак доки особа не визнана судом

недієздатною, вона має право голосу і повинна ним скористатись максимально просто. Зусилля, зроблені людиною задля особистої участі в голосуванні, заслуговують на визнання, повагу і всіляку підтримку.

Особи з руховими вадами. Причини рухових вад можуть бути різні - наприклад слабкість, порушення рівноваги та орієнтації, больові синдроми, паралічі. Такі люди можуть потребувати допомоги, щоб дістатися до місця голосування, іноді щоб заповнити бюлетень. Пункт 5 статті 83-ї Закону про вибори народних депутатів вказує, що "Виборець, який внаслідок фізичних вад не може самостійно заповнити виборчий бюлетень, має право з відома голови або іншого члена дільничної виборчої комісії скористатися допомогою іншого виборця". Таку саму допомогу можна за бажанням отримати і для опускання заповненого бюлетеня в скриньку. Загалом ця категорія особливо потребує доступності приміщення дільниці. Слід зазначити, що все попередньо сказане стосується осіб, які самі себе вважають здатними до самостійного пересування, оскільки закон передбачає, що особа, формально включена до списку осіб, не здатних самостійно пересуватись, може до полудня останнього дня перед голосуванням письмово або усно виявити бажання проголосувати не вдома, а на дільниці.

Особи з вадами зору. Для забезпечення голосування виборців з вадами зору Центральна виборча комісія виготовляє трафарети для бюлетенів з рельєфно-крапковим шрифтом (за методом Брайля). Член комісії має пояснити незрячій особі, як користуватись трафаретом. Втрата зору не впливає на слух, тому не потрібно підвищувати голос. Аналогічно сліпота не впливає на психіку. Звертатись слід безпосередньо до незрячої особи, а не до її супровідника. Член комісії має відрекомендуватись, щоб незряча особа орієнтувалась, хто перед нею. При спілкуванні з незрячими корисно описувати словами свої дії та називати предмети, даючи їх прямо в руки виборцю, наприклад: "Оце бюлетень, а ось ручка...". В разі, якщо людина не знає брайлівських позначок, слід скористатись допомогою асистента, як у попередньому випадку.

При неповній втраті зору можна послужитися збільшувальним склом. В будь-якому разі, спершу треба спитати в людини особисто, яка саме допомога їй потрібна, а не вирішувати за неї. Також щоб провести незрячу людину, треба запропонувати їй взяти вас попідруки, а ні в якому разі не намагатись тягнути чи скеровувати людину самому. Про всі можливі перешкоди (сходи, пороги, інші бар'єри) треба попереджати незрячого супутника. Для слабозорих людей важливою є освітленість дільниці, особливо тих місць, у яких можуть трапитись перешкоди.

Глухі та слабочуючі. Ця категорія виборців звичайно спілкується мовою жестів, але багато з них можуть читати також і по губах. Тому при спілкуванні слід спершу привернути увагу співрозмовника, слова вимовляти нешвидко, виразно артикуючи звуки. Спілкуючись, весь час підтримувати зоровий контакт, не відвертаючись і не опускаючи голову, особливо коли виборець стоїть, а член комісії сидить за столом. Для більшої виразності слід підкріплювати свою мову жестами. Може трапитись, що треба буде повторити деякі фрази кілька разів, перепитуючи особу про її розуміння. Можна написати окремі слова на картці паперу. Слід зважати на те, що в шумному середовищі слабочуючим особам важче сприймати інформацію.

Інші вади та особливі потреби. При деяких захворюваннях чи травмах можуть виникати специфічні порушення сприйняття та оперування поняттями, мовні проблеми. У деяких людей трапляється нездатність розуміти числа. Часом людям, особливо старшим, потрібен час, щоб зорієнтуватись, віддихатись, заспокоїтись. Для декого ситуація великого скупчення людей та важливості самої події може бути стресовою, викликати хвилювання чи інші емоції. У всіх цих ситуаціях важливо проявити спокій, уважність, привітність, щоб допомогти справитись із процедурою голосування кожній індивідуальній людині з особливими потребами. Загалом виходить, що треба ставитись уважно до всіх осіб, не чекаючи пред'явлення посвідчення про інвалідність.

Безпека і доступність середовища дільниці

Перш ніж потрапити на виборчу дільницю, люди мають добратись до неї та потрапити всередину. Які ж приміщення мають бути виділені місцевими органами влади для влаштування дільниць? Враховуючи інтереси людей з особливими потребами, це мають бути будинки, розташовані в доступному оточенні, з місцем для стоянки автотранспорту, бажано без сходів та інших архітектурних перешкод. В холодну пору року зовнішні поверхні мають бути очищені від снігу і льоду, якщо треба - посипані піском.

В ідеалі це мав би бути зал на першому поверсі, обладнаний згідно з державними будівельними нормами (ДБН В.2.2-9-99 і додаток Г; ДБН В.2.3-4-2000; ДБН В.2.3-5-2001; ДБН В.2.-2005) пандусом (похилою площиною з ухилом не більше 1:12, а в жодному разі не рейками, привареними до сходів). Вхід має бути чітко позначеним. В разі, якщо пандусом обладнаний не головний вхід, шлях до нього має бути вказаний позначками з зображенням символу "для інвалідів" (силует людини на візку). Сходи, якщо вже вони є, повинні бути з неслизького матеріалу і мати відповідні поруччя. Ширина проходу вхідних та всіх інших дверей на шляху до місця голосування має бути не меншою 85 см. На дільниці має бути доступний туалет.

Кімната для голосування повинна бути просторою, мати достатньо столів та кабінок. Принаймні одна з кабінок має бути настільки широкою, щоб дозволяти в'їхати за ширму візком, тобто близько 1,5 x 1,5 м. Полиця (столик) має бути на зручній висоті. Конструкція каркасу має бути достатньо стійкою, стільці і столи стійкими, міцними. Меблі не повинні загороджувати проходи, стояти на шляху, адже незрячій, неуважній чи з порушеною орієнтацією людині це може створити загрозу травми.

В разі, якщо дільниця не є повністю доступною, має бути спосіб допомогти виборцю, який користується візком, дістатись до дільниці та потрапити всередину. Одним з виходів є забезпечення транспортування виборців, які бажають проголосувати на дільниці, спеціальним автотранспортом. У

деяких містах працюють спеціальні служби перевезення, тоді виборцям простіше скористатись послугами цієї служби, в тому числі й щоб дістатись досередини.

Слід підкреслити, що забезпечення архітектурної доступності приміщень громадського користування, якими, безумовно, є виборчі дільниці, передбачена законодавством, тобто фактично держава зобов'язана створити ці умови. І хоча насправді доступних приміщень все ще досить небагато, треба бодай намагатись у кожному конкретному випадку підшукати для оренди під виборчі дільниці приміщення, максимально доступні для громадян з інвалідністю.

Особливі процедури та особливі умови голосування

Громадяни, подані установами соціального захисту чи відповідальними особами територіальних громад до списків з відмітками про нездатність самостійно пересуватись, а також ті, що подали відповідні заяви з підтверджуючими довідками, мають право голосувати за місцем перебування. Це значить, що певна кількість виборців голосуватиме вдома, в лікарнях чи в інших вказаних виборцями місцях за допомогою скриньок, принесених членами комісій. Закон передбачає, що ці виборчі візити мають здійснюватись групами не менше трьох членів комісій, та ще за участю кандидатів у депутати, уповноважених осіб, офіційних спостерігачів, причому господарі не мають права відмовити впустити їх у приміщення до лежачої хворої чи немічної людини. Слід зазначити, що й тут діє правило про право на допомогу в заповненні та в опусканні бюлетеня до скриньки в разі неспроможності виборця виконати ці дії самостійно. Закон вказує лише на те, що самі члени комісії робити цього не повинні і не мають права, і уточняє, що допомогу на прохання особи, що голосує, може надати інший виборець, тобто будь-яка інша повнолітня особа крім перелічених офіційних представників виборчого процесу.

Законом передбачено, що на спеціальних дільницях, організованих у лікувальних закладах, членами комісій не повинні бути працівники цих закладів. Тому, очевидно, для

членів цих комісій необхідно провести відповідний інструктаж щодо правил внутрішнього розпорядку, контролю інфекцій та інших особливостей перебування у лікувальній установі.

Спілкування, звертання і словник

Щоб вступити в розмову з виборцем, не обов'язково спеціально знайомитись, але треба дати зрозуміти людині, ким ви є. Щоб уникнути зайвих пояснень, краще мати ідентифікаційну картку — "бейджик", яка свідчить про належність до комісії. Напис має бути досить великим і виразним. Якщо ж вступаєте в розмову з незрячою людиною, відрекомендуватись усе ж бажано.

Спілкування на виборчій дільниці може бути досить обмеженим, однак у разі виникнення питань з приводу документів, спеціальних умов, пристосувань, а тим більше, претензій з боку виборців з інвалідністю до членів дільничних комісій, вияснення всіх питань має бути ввічливе, чітке, пряме, конкретне. Якщо не видно, чи має людина якусь інвалідність, чи ні, краще звертатись до неї так само делікатно і м'яко, як би ви звертались до явного інваліда. Не слід говорити про присутніх у третій особі своїм колегам. Слова "інвалід", "сліпий", "каліка" не варто наголошувати, бо вони можуть образити людину. В той же час, незрячі, наприклад, часто вживають слова "я бачу", "видно", тому й спеціально уникати чогось не варто.

Навіть якщо людина прийшла з супровідником, членом родини, який краще орієнтується, член виборчої комісії має проявити повагу, звертаючись безпосередньо до людини, а не до супровідника. Хоча часом важко відірватись від заповнюваних паперів, звертання до людини має супроводжуватись зоровим контактом. У багатьох випадках це є просто-таки необхідним для розуміння.

Відомо, що робота у виборчих комісіях часто виснажлива, особливо під кінець чергування. Однак і життя з інвалідністю також може бути виснажливе. Вибори — це для багатьох людей велика подія, тому ваша привітність, ймовірно, залишиться в пам'яті людей на роки.

Інформація про БФ „Творчий центр Каунтерпарт”

Міжнародний благодійний фонд "Творчий центр Каунтерпарт" (ТЦК) є українською неурядовою організацією та офіційним філіалом американського фонду Counterpart International Inc. в Україні.

Мета діяльності ТЦК - сприяння розвитку громадських ініціатив, спрямованих на розбудову та зміцнення громадянського суспільства в Україні. Свою місію Творчий центр виконує завдяки розвитку таких напрямків роботи:

1. Надання тренінгових та консультативних послуг.

З 1996 року ТЦК надає представникам неурядових організацій, бізнес-компаній, органів державної влади, донорських та міжнародних організацій понад 10000 консультацій. За час існування команда тренерів ТЦК провела більше 1200 тренінгів.

2. Надання інформації та випуск публікацій.

Творчий центр підтримує базу даних українських НУО. Підготовлена українською та англійською мовами база охоплює більш як 4500 НУО України. У бібліотеці та відеотеці ТЦК можна отримати необхідну інформацію про донорів та їхні програми, ознайомитись з тренінговими матеріалами й літературою з організаційного розвитку, а також знайти багато іншої корисної інформації.

3. Проведення досліджень та оцінок.

ТЦК щороку досліджує стан розвитку третього сектору та громадянського суспільства в Україні, а також проводить оцінку потреб, проектів та організаційної спроможності громадських організацій. Експерти Творчого центру з оцінки ознайомлені з міжнародними теоретичними підходами і мають багатий практичний досвід.

4. Адміністрування грантових програм.

З 1996 року ТЦК надає гранти НУО України в рамках програм, що фінансуються різними міжнародними організаціями та агентствами США та Європи. 153 неурядових організацій України отримали фінансову підтримку в рамках цих програм.

5. Представлення, лобіювання та захист інтересів громадянського суспільства.

ТЦК здійснює партнерські проекти, спрямовані на розвиток ініціатив та забезпечення прав громад, зокрема найбільш вразливих груп населення, представлення інтересів третього сектору.

Творчий центр Каунтерпарт

Проспект Бажана, 30, кв. 8
02140, Київ, Україна

Тел./факс: (38 044) 574-6411, (38 044) 574-6413
office@ccc.kiev.ua

Передано в набір 6.10.2006 р.
Підписано до друку 12.10.2006р.
формат 17x23. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman . Друк офсетний.
Наклад 600 прим. Зам. П-6675

ТОВ "Макрос"
м. Київ, вул. Галі Тимофєєвої, 3
тел. 569-37-49